

УДК 94:75.052](477.44)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.19>

МУРАЛИ ЯК ФОРМА КОМЕМОРАЦІЇ У ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ УКРАЇНИ

Пятницькова Ірина,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії та археології

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID: 0000-0002-5809-5212

Франкова Вікторія,

магістрантка II курсу ОП «Публічна історія»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID: 0009-0001-9581-8002

Дослідницька оптика роботи спрямована на аналіз муралів як однієї з форм комеморації у сучасному публічному просторі міст України. У роботі проаналізовано історію розвитку муралізму на українських територіях, виділено три її періоди, які відрізняються інтенсивністю розвитку цього виду стрітарту та сюжетно-тематичним наповненням. З огляду на вибрану проблему дослідження, основну увагу спрямовано на аналіз стінописів історичного жанру. В інформаційному просторі виявлено 262 мурали, які належать до цього жанру або мають його елементи. Саме вони слугували джерельною основою дослідження та були проаналізовані за допомогою історико-хронологічного, історико-типологічного та художньо-композиційного методів наукового пізнання. Застосований науковий інструментарій дав змогу визначити, що у публічному просторі міст України найбільше представлено мурали, присвячені подіям доби козаччини, Революції гідності, російсько-українській війні. Найчастіше художники зверталися до історичних постатей Т. Шевченка, М. Грушевського. Збільшення практики звернення до муралів як форми комеморації спостерігалось після початку повномасштабної війни росії проти України. Оскільки мурали швидко створюються, не потребують тривалих процедур із затвердження, вони стали швидкою реакцією суспільства на запит закарбувати та зафіксувати у пам'яті переживання, окремі події війни та меморіалізувати загиблих.

Водночас мурали як форма комеморації мають свої недоліки. Найсуттєвішим серед них є недовговічність стінописів: під дією природних чинників малюнки втрачають свій початковий вигляд і з часом зникають. Проте їх фіксація та вивчення мають великий потенціал для дослідження історичної та колективної пам'яті суспільства.

Ключові слова: артivism, стрітарт, мурали, публічний простір, публічна історія, стратегії комеморації.

Piatnytskova Iryna, Frankova Viktoriia. Murals as a form of commemoration in the public space of Ukrainian cities

The research optics of the work is aimed at analyzing murals as one of the forms of commemoration in the modern public space of Ukrainian cities. The work analyzes the history of the development of muralism in Ukrainian territories, highlighting three of its periods, which differ in the intensity of the development of this type of street art and plot-thematic content. Given the chosen research problem, the main focus of the work is on the analysis of murals of the historical genre. 262 murals belonging to this genre or having its elements were identified in the information space. They served as the source basis of the study and were analyzed using historical-chronological, historical-typological and artistic-compositional methods of scientific knowledge. The applied scientific tools allowed us to determine that in the public space of Ukrainian cities the most represented murals are dedicated to the events of the Cossack era, the Revolution of Dignity, and the Russian-Ukrainian War. Most often, artists turned to historical figures T. Shevchenko and M. Hrushevsky. An increase in the practice of turning to murals as a form of commemoration was observed after the start of the full-scale war of Russia against Ukraine. Since murals are created quickly and do not require lengthy approval procedures, they became a quick response from society to the request to capture and record in memory experiences, individual events of the war, and memorialize the dead. At the same time, murals as a form of commemoration have their drawbacks. The most significant among them is the fragility of murals; under the influence of natural factors, drawings lose their original appearance and disappear over time. However, their fixation and research have great potential for exploring the historical and collective memory of society.

Key words: artivism, street art, murals, public space, public history, strategies of commemoration.

Постановка проблеми. У публічних просторах сучасних міст України можна спостерігати велику кількість муралів. Унаслідок розміщення на стінах будівель візуальні образи та сенси стінописів

доступні для сприйняття широким колам населення. При цьому функції муралів не обмежуються наданням будинкам більшої привабливості та естетичності. Образи, що вони відтворюють, часто звернені в минуле, а сенси робіт спрямовані на актуалізацію, переосмислення, меморіалізацію певних подій та постатей історії України. Сьогодні мурали є одним із різновидів місць пам'яті у публічних просторах, що беруть участь у формуванні колективної та історичної пам'яті українського суспільства. Попри досить активний розвиток муралізму в Україні цей напрям стрітарту залишається малодослідженою темою, особливо в оптиці публічної історії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Науковий доробок із проблеми муралізму має міждисциплінарний характер, оскільки охоплює питання урбаністичного планування, монументального мистецтва, соціального активізму та політики. Однією з ґрунтовних робіт, у якій досліджується історія формування муралів, є монографія Л. Форгалайта «Настінний живопис і соціальна революція в Мексиці, 1920–1940: мистецтво нового порядку» [27]. Агентність стінописів у процесі формування колективної пам'яті на прикладі Філадельфії вивчав Д. Логмен [28]. Дослідження словенського культуролога М. Великоні присвячене політичним графіті у країнах Центральної Європи та Балкан. Робота теоретизує політичне значення стрітарту і доповнює дослідницький напрям науково-методологічним інструментарієм [5].

Дослідження муралізму в Україні присутні переважно в урбаністичному, культурологічному та антропологічному дискурсах. До них належать роботи мистецтвознавців Г. Бігаєвої [2], Б. Гаврилюка [6], Ю. Шеменьової [26]. Проблема розвитку муралів в Україні як форми комеморації у сучасній історіографії спеціально не вивчалася, чим і зумовлене звернення до цієї дослідницької теми.

Під час роботи над вибраною для дослідження проблемою виявлено в інформаційному просторі та проаналізовано зображення 262 муралів, що належать до історичного жанру, мають його елементи або пов'язані з відтворенням сучасних подій. Географія проаналізованих муралів охоплює усю територію України за винятком АР Крим, окремих районів Донецької, Луганської областей, які були окуповані росіянами у 2014 р. Виявлена та проаналізована кількість муралів видається достатньо репрезентативною для формування теоретичних узагальнень та висновків.

Метою роботи є вивчення муралів як форм комеморації у сучасному публічному просторі міст України. Відповідно до поставленої мети, завдання дослідження полягають в аналізі розвитку муралізму на території України; з'ясуванні його сюжетно-жанрової наповненості; визначенні значення муралів як форми комеморації у публічному просторі.

Виклад основного матеріалу. Муралізм є одним із проявів сучасного мистецтва артivismу, який спрямований на формування суспільного резонансу засобами мистецтва, привернення уваги до важливих проблем політичного, соціального, культурного характеру, фіксації важливих подій для суспільства.

Зародження сучасного муралізму було пов'язано з революційними подіями у Мексиці у 1910–1917 рр. Свою незгоду з диктатурою художники втілювали у стінописах [27, с. 10]. Після цього мурали почали з'являтися в інших країнах Америки та Західної Європи, звідки практика їх створення поширилася і на українські терени.

У розвитку муралізму в Україні умовно можна виділити три етапи, що вирізняються інтенсивністю його поширення та тематичним наповненням. Перший етап охоплює початок 1990-х – 2013 рр. Він був пов'язаний із зародженням стрітарту в Україні та його поступальним розвитком. На початку 1990-х років, після появи на ринку закордонних журналів про молодіжну культуру та фарб у балончиках, серед української молоді стали популярними графіті [5, с. 5]. Вони не завжди мали глибокий сенс, досить часто виступали способом самоствердження молоді. Водночас саме графіті стали передтечею муралів.

Хоча протягом першого етапу поширення муралів в Україні не досягло великих розмахів, почали формуватися творчі групи митців, що спеціалізувалися на створенні стінописів. Серед них – всесвітньо відомий колектив «Interesni Kazki», до якого належали художники Олексій Бордусов (Aec) та Володимир Манжос (Waone). Вони були одними із зачинателів руху графіті-райтерів та й загалом стрітарт-мистецтва в Україні. Колектив працював із початку 2000-х років і до 2016 р., після чого художники продовжили індивідуальну творчу діяльність [6, с. 64].

Роботи «Interesni Kazki» вирізняються глибоким філософським змістом та способом його передачі. Сюрреалістичні ідеї, звернення до українського фольклору, міфології, символізму та алегорій допомагають райтерам утілювати фантазмагоричні образи, що спонукають глядачів до роздумів про сенс життя. Найвідомішими їхніми роботами є мурали «Святий Юрій» та «Час змін» у Києві.

У 2012 р. у Харкові сформувалася творча група «Kailas-V», що виконує настінні розписи на замовлення. Вони створюють мурали на різну тематику, добираючи необхідні техніки виконання, символи

для художнього вираження відповідно до заданої замовником теми. Серед найвідоміших їхніх робіт величезні стінописи, присвячені М. Грушевському в Києві, Т. Шевченку в Харкові [16].

Другий етап розвитку стінописів в Україні був детермінований подіями Євромайдану, Революції гідності, російською окупацією Криму та початком російського військового вторгнення у східні регіони. Політичні події, усвідомлення народом своєї політичної суб'єктності формували суспільний запит на зміну публічного простору, наповнення його сенсами, що мали національний характер. Виявом цього процесу, з-поміж іншого, став більш інтенсивний порівняно з попереднім етапом розвиток муралізму.

Велику роль у розвитку українського мистецтва муралів на цьому етапі почала відігравати активна співпраця із закордонними художниками та інституціями. В Україні було реалізовано низку художніх проєктів, фестивалів, що сприяли залученню іноземних митців, розвитку співпраці у сфері стрітарту. Серед них – масштабний проєкт «Art United Us», що був реалізований у 2016 р. Під час його проведення українськими та іноземними райтерами було створено мурали у Києві, Авдіївці, Чорнобилі.

У різних містах проводилися фестивалі, які ставали майданчиками для творчої колаборації та створення муралів. У 2016 р. у Києві, Одесі та Чернігові відбувся фестиваль «Mural Social». Однією з його знакових робіт став стінопис іспанського художника Г. Борондо «Портали» в Києві. Основу композиції становить зображення Софійського собору, що є знаковою культурно-історичною пам'яткою [4]. Присутність його зображення у публічному просторі привертає увагу до давніх джерел та тяглості української історії, унікальності української культури.

У Львові з 2017 р. був започаткований фестиваль «Lviv WallKing», організаторами якого є мистецьке об'єднання «Фарбований лис» та Інститут соціальних ініціатив [10]. Із метою осучаснення міського простору в межах стратегії розвитку інфраструктури у м. Дніпро місцевою владою у 2017–2018 рр. був проведений «Dnipro Mural Fest» [19]. У Луцьку в 2020 р. відбувся фестиваль «Lutsk WallKing» [21].

Початок росією повномасштабної війни проти України вплинув на всі сфери життя українського суспільства. Він позначився і на розвитку муралізму, який, будучи мистецьким засобом швидкого реагування на суспільно-політичні зміни, сфокусувався на відтворенні емоцій, болю та суспільних переживаннях війни. Після 24 лютого 2024 р. можна спостерігати зміну тематики українських стінописів, трансформацію їх функціонального призначення, збільшення практики використання муралів як засобів комеморації. Ці зміни дають привід для виокремлення третього етапу розвитку муралізму в Україні, відлік якого варто вести з 2022 р.

Сьогодні мурали стали характерною частиною урбаністичного середовища України. Найбільшими осередками присутності муралів у публічному просторі є Київська, Івано-Франківська, Львівська, Дніпропетровська та Харківська області. Окрім великих обласних центрів, мурали присутні в невеликих містечках та селах, наприклад м. Бібрка Львівської області, м. Корець Рівненської області, с. Коршачина на Сумщині, с. Халеп'я на Київщині та ін.

Значна частина українських стінописів належить до історичного жанру або має його елементи. Їх зображення спрямовані на те, щоб привернути увагу суспільства до важливих історичних подій, особистостей як загальнодержавного, так і регіонального рівня, актуалізувати певні проблеми у контекстах сучасної історії України, переосмислити та спонукати до рефлексії над минулим українського народу, що визначає його сьогодення та майбутнє. Не випадково домінуючими темами українських муралів, що належать до історичного жанру або мають його елементи, є боротьба за незалежність, свобода, єдність, зв'язок поколінь.

Після детального аналізу виявлених у процесі дослідження муралів можна простежити в них присутність різних рівнів історичної пам'яті, а саме: національного, регіонального та особистісного. Національний та локальний рівні історичної пам'яті представлені серед найбільшої чисельності муралів. Для переважної більшості стінописів характерним є поєднання цих рівнів історичної пам'яті, що сприяє подвійному підсиленню та формуванню свідомого та консолідованого суспільства.

За результатами аналізу виявлених муралів визначено, що найбільшу їх кількість присвячено подіям доби козаччини, Української революції 1917–1921 рр., Революції гідності, російсько-українській війні. Географія поширення стінописів козацької тематики виходить за межі історичних регіонів проживання козаків, що свідчить про закріплення цього періоду в історичній пам'яті українського народу як одного з ключових. Для стінописів козацької тематики характерним є як зображення певних традиційних сюжетів, так і художнє переосмислення образу козаків. Одним з оригінальних муралів, що імплементують образ козака в сучасний міський простір, став стінопис «Козак Мамай на місяці» у м. Кропивницькому. Художник З. Шевчук зобразив на стіні дев'ятиповерхівки народного героя у космічному скафандрі, оскільки мурал розташований у районі Космонавтів [17].

Зображення подій Української революції 1917–1921 рр. у публічних просторах міст почало культивуватися з нагоди відзначення її сторіччя. Мурали тут виступали засобом швидкого реагування комеморативних практик. Прикладом може слугувати мурал «Крути», що був створений у 2019 р. харківським художником А. Пальвалем у Києві. На фоні залізничної станції Крути намальовано у повний зріст учасники бою з більшовиками 29 січня 1918 р. Їх зображення становить основу композиції роботи, що додає їй монументальності та візуально спрямовує увагу саме на героїв битви, а отже, їх мужність та значення героїчного спротиву. Попри вписування пам'яті про Крути у публічний простір та колективну пам'ять мурал зображує не реальних учасників бою, а акторів фільму «Крути 1918», що вийшов на екрани на початку 2019 р. З одного боку, це підсилює ефект від сприйняття події, але з іншого – не відповідає історичній дійсності [13].

У муралах знайшли відображення події Революції гідності. Більшість із них має комеморативний характер і спрямовано на фіксацію у публічному просторі пам'яті про Небесну сотню. Так, у Тернополі 2014 р. було створено мурал «Героям Майдану». На стінописі серед шин, що палають, зображено три особи: журналіста, медика та мітингувальника зі щитом, де написано «Волю народу». Художниця Т. Крамар надала постатям обличчя українських письменників та письменниці – Т. Шевченка, І. Франка та Л. Українки. Авторка пояснює таке художнє рішення поєднанням різних епох, які мають спільну рису, – боротьбу за українську державність [14]. Спостерігається і спадковість символів, адже ще взимку 2014 р. в Києві на стіні одного з магазинів по вулиці Грушевського з'явилося графіті із зображенням цих трьох українських класиків як учасників протестів на Майдані.

У стінописах, присвячених Революції гідності, можна простежити не лише національний, а й локальний та особистісний рівні історичної пам'яті. Наприклад, у м. Луцьк С. Радкевич створив стінопис під назвою «Святі мужі Волині». Робота за стилем віддалено нагадує ікону. У її основі прослідковується образ людини-мішені. Мурал присвячено волинянам, які загинули на Майдані в Києві [25].

До особистісного рівня історичної пам'яті належать стінописи з портретними зображеннями. Так, у Києві, у сквері Небесної сотні, створено мурал на честь Сергія Нігояна [24]. В Івано-Франківську на стіні однієї з будівель зобразили Романа Гурика [3].

У персоналізованому історичному вимірі райтери найчастіше зверталися до постатей Т. Шевченка, Б. Хмельницького, М. Грушевського, Кузьми Скрябіна. Із виявлених понад десять стінописів на території України присвячено постаті Т. Шевченка. Художник А. Буняк створив у Львові мурал, присвячений постаті митця у стилі «The Beatles» [8]. Гаслом стінопису став напис «Зніміть з мене вже той кожух», що привертає увагу до потреби переоцінки постаті Т. Шевченка, відходу від радянських канонів її подання. Мурали, присвячені постаті Т. Шевченка та його творчості, створено у Броварах, Ірпені, Кременчузі, Люботині, Переяславі, Покровську, Рівному, Сумах, Черкасах та на Кіровоградщині.

На локальному рівні художники створювали мурали, присвячені історичним постатям, які відіграли важливу роль у розвитку місцевої громади. Так, у Сумах створено мурал, присвячений промисловцю та землевласнику І. Харитоненку [23], у Мукачеві – скульптору і художнику І. Бровді [22], у Коломиї – засновниці гардинно-швейного промислу міста М. Горовіч [18], у Чернівцях – видатному режисеру та актору Івану Миколайчуку [11].

На окрему увагу заслуговує аналіз муралів, створених після початку повномасштабної війни росії проти України. Їх тематика, візуальні образи та спрямування набули нових рис. У публічному просторі відтепер присутні стінописи, що присвячені ЗСУ, стійкості українців. Мистецька рефлексія над подіями війни втілюється в образах військових-захисників, України-матері чи незламної України-дівчини.

Окремі мурали російсько-української війни виконують функцію фіксації подій війни, що найбільше вражали. Так, окупацію та знищення Маріуполя відтворено на муралі «Дорога додому» Д. Вовка у Львові [9]. У Бучі американські художники створили чотири мурали, що нагадують про російське насильство та окупацію міста [1]. Звільненню Херсону був присвячений мурал К. Каченовського з промовистим підписом «росія тут НІКОЛИ» [15].

Мурали як реакція на окремі події війни з метою їх візуальної фіксації можуть мати персоналізований вияв. Зокрема, зображення зоозахисниці А. Тихої на стінописі у Києві. Молода жінка разом із чоловіком евакуювала тварин з Ірпеня. Розстріл росіянами українського військового О. Мацієвського, останніми словами якого були «Слава Україні!», вразив жорстокістю не лише українську, а й світову демократичну спільноту. Йому присвячено мурали у Києві, Рівному, Кривому Розі, Одесі, Володимирці на Рівненщині. Мурал на пошану українського героя був створений і в Берліні.

Мурали стали не лише рефлексією на події, окремі з них виконують функцію закликів та привертання уваги суспільства, що характерно для артivismу. На підтримку захисників «Азовсталі» створено щонайменше п'ять муралів на території України. Зокрема, у березні 2023 р. в Києві було створено

мурал на підтримку захисників «Азовсталі» [20]. У центрі стінопису зображено руки в кайданах, по всій площі малюнка проходить колючий дріт. Також присутній напис англійською мовою «Боріться за них так, як вони боролися за нас». Цей стінопис став інструментом привернення уваги суспільства до полонених та проявом громадянської позиції його ініціаторів та творців. Зображення скнутих кайданками рук символізує не лише фізичне ув'язнення, а й прагнення до справедливості та звільнення полонених. Муралі на підтримку захисників «Азовсталі» створено також в Ужгороді, Нововолинську, Кривому Розі та Львові.

Війна спровокувала збільшення кількості муралів, які виконують функцію меморіалів та спрямовані на вшанування пам'яті загиблих героїв. Вони мають як загальний зібраний образ полеглих героїв, так і персоніфікований. До першої категорії належать стінописи «Дівчина із соколом у руці» у Дніпрі [7], «Дорога в Рай» – у Стрию [12], які вирізняються художньою подачею та філософським осмислення сучасних подій.

Поява муралів із зображенням загиблих героїв російсько-української війни є характерною для населених пунктів по всій території України. Створення стінописів, які присвячено вшануванню пам'яті конкретних осіб, насамперед узгоджується з родичами загиблого, але досить часто ініціатива появи такого муралу їм і належить. В Україні до цього часу ведуться дискусії щодо місць, практик меморіалізації загиблих військових. І в умовах формування нової культури вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні муралі виконують функції швидкої реакції на запит щодо фіксації у колективній пам'яті цих страшних людських утрат.

Муралі є відносно новим явищем у публічних просторах міст України. Вони дійсно здатні фіксувати важливі події та виконувати функцію місць пам'яті. Водночас розвиток цього напрямку стрітарту має низку проблематичних аспектів, що потребують урахування під час використання їх як засобу комеморації. Серед них першочерговою є проблема збереження муралів. Під дією природних чинників стінописи з часом утрачають яскравість кольорів і в перспективі можуть зникнути. Їх виконання потребує урахування як загальнонаціонального, так і місцевого контексту, проговорення та узгодження сюжету з представниками різних груп громади.

Проблемними аспектами у дослідженні, збереженні муралів є відсутність їх статистики на державному рівні, брак законодавчих норм, які б забезпечували захист стінописів. Окрім того, інтенсивний розвиток муралізму в Україні породжує дискурс щодо експертизи цінності цього напрямку стрітарту та відкриває нове дослідницьке поле.

Висновки. Розвиток муралізму в Україні бере початок з 1990-х років. Сьогодні стінописи вже є характерною ознакою публічного простору українських міст. Вони не лише додають будівлям естетичної привабливості, а й мають глибокий сенс, що ілюструє ставлення суспільства до певних суспільно-політичних проблем, подій минулого та сьогодення. Вивчення муралів у фокусі комеморативних практик дає можливість зробити висновок, що для колективної та історичної пам'яті українського суспільства важливими є періоди козаччини, Революції гідності, сучасна російсько-українська війна. Знаковими постатями залишаються Т. Шевченко та М. Грушевський.

Особливості муралізму періоду повномасштабної війни росії проти України полягають у тому, що посилюються комеморативні функції стінописів. При цьому не варто абсолютизувати значення муралів у процесі формування колективної пам'яті. Доцільно розглядати їх як одну з форм комеморації та враховувати, що створення стінописів часто відбувається як реакція на якусь подію, окремі з них мають комерційний характер і можуть не репрезентувати позицію спільноти, окрім того, час їх існування нетривалий.

Література:

1. Американські художники намалювали мурал на місці розстрілу в Бучі. Раніше там був меморіал (фото). *Хмарочос*. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/16/amerykanski-hudozhnyku-namalyuvaly-mural-na-misczi-rozstrilu-v-buchi-foto/>
2. Бітаєва Г. Мистецтво муралу як динамічне художнє явище сучасного українського соціуму. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2022. № 18(1). С. 79–86.
3. В Івано-Франківську створили гігантський мурал 19-річного Героя Небесної сотні. *5.ua*. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivanofrankivsku-stvoryly-hihantskyi-mural-19richnoho-heroia-nebesnoi-sotni-126939.html>
4. Відомий іспанський митець Гонзало Борондо створив свою Софію на Оболоні. *Sky Art Foundation*. URL: https://skyartfound.com/mural-social-club-roboti/vidomij-ispanskij-mitec-gonzalo-borondo-stvoriv-svoyu-sofiyu-na-oboloni/#google_vignette
5. Великоня М. Зображення незгоди: політичні графіті та вуличне мистецтво постсоціалістичного переходу. Одеса : Гельветика, 2023. 316 с.
6. Гаврилюк Б. Муралізм Олексія Бордусова «Аес» та Володимира Манжоса «WaOne», «Interesni Kazki». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 49. Т. 1. С. 61–70.

7. Дівчина із соколом у руці. У Дніпрі створили мурал на честь загиблих українських військових. *Суспільне. Дніпро*. URL: <https://susplne.media/dnipro/597819-divcina-z-sokolom-u-ruci-u-dnipro-stvorili-mural-na-cest-zagiblih-ukrainskih-vijskovih/>
8. «Зніміть з мене кожу»». У Львові створили мурал, де Шевченка зобразили у стилі The Beatles. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/news/u-lvovi-stvorili-mural-de-shevchenka-zobrazili-u-stili-the-beatles/>
9. Карнаух Н., Ярмолівська А. У Львові відкрили 30-метровий мурал, присвячений Маріуполі. *Суспільне Львів*. URL: <https://susplne.media/lviv/295258-u-lvovi-vidkrili-30-metrovij-mural-prisvacenij-mariupolu/>
10. Королі стін. Хто, як і навіщо малює мурали у Львові. *Твоє місто.tv*. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/koroli_stin_ho_yak_i_navishcho_malyue_muraly_u_lvovi_89888.html
11. Мурал Івана Миколайчука. «Талановиті особистості з нами» у Чернівцях. *KALIAS-V art&marketing*. URL: <https://kailas-v.com/mural-ivana-mikolajchuka-u-chernivtsjah>
12. Мурал-присвяту військовим відкрили у Стрию – Новини Стрий. *Drohobych.com.ua*. URL: <https://drohobych.com.ua/mural-prysviatu-vijskovym-vidkryly-u-stryiu-novynu-stryj/>
13. Мурал, що оживляє історію: Мурал «Крути». *Місто Кия*. URL: <https://mistokya.ua/interesting-places/murals/mural-kruty>
14. Навігатор по муралах: Тернопіль. *Rubryka.com*. URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralah-ternopil/>
15. Поя А. У Херсоні художник створив мурал «росія тут НІКОЛИ!». Фото. *Життя. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/30/252619/>
16. Перетворення простору з метою його гармонізації. *KALIAS-V art&marketing*. URL: https://kailas-v.com/about-us_
17. Сучасний козак Мамай: перший мурал у Кропивницькому створила суддя «ОМІ». *OMI studio*. URL: <https://omi.net.ua/uk/news/show?id=165>
18. Ткачук О. Про що пише місто: історії стінописів Коломиї. *Глузд*. URL: <https://gluzd.org.ua/articles/pro-shcho-pyshe-misto-istorii-stinopysiv-kolomyi/>
19. У Дніпрі почався фестиваль муралів (фото). *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/10324026-u-dnipro-pochavsya-festival-muraliv-foto.html>
20. У Києві з'явився мурал на підтримку захисників «Азовсталі». *Тукіїв*. URL: <https://tykyiv.com/news/u-kiievi-ziavivsia-mural-na-pidtrimku-zakhisnikiv-azovstali/>
21. У Луцьку «оживуть» мурали: фестиваль «LUTSK WALLKING» запрошує шанувальників стрітарту. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-lutsku-ozhyvut-muraly-festyval-Lutsk-Walking-zaproshuye-shanuva/>
22. У Мукачеві створили мурал пам'яті скульптора і художника Івана Бровді. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3751535-u-mukacevi-stvorili-mural-pamati-skulptora-i-hudoznika-ivana-brovdi.html>
23. У середмісті Сум з'явився новий мурал. *Sumy Today. Культура*. URL: <https://sumy.today/news/culture/23604-u-seredmisti-sum-ziavyvsia-novyi-mural.html>
24. У Сквері Небесної сотні створили барельєф із портретом Сергія Нігояна. Фото. *Життя. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2015/07/10/197005/>
25. У центрі Луцька намалювали велике графіті, присвячене Героям Майдану. Фото. *Волинь. Post*. URL: <https://www.volynpost.com/news/28708-u-centri-lucka-namalyuvaly-velyke-grafiti-prysviachene-geroiam-majdanu-foto>
26. Шеменьова Ю.В. Муралі України у світовому стрітарті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості : дис. ... докт. філос. : 023. Київ, 2021. 437 с.
27. Folgarait L. Mural Painting and Social Revolution in Mexico, 1920–1940: Art of the New Order. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 256 p.
28. Lohman, Jonathan M. «The walls speak»: Murals and memory in urban Philadelphia. University of Pennsylvania ProQuest Dissertations & Theses, 2001. 202 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025